

Van Nuttsbank tot Nutshuis

De Nutsspaarbank op de hoek van de Jan Hendrikstraat. Welke volwassen Hagenaar kent dit markante gebouw niet. Ooit – tot 1963 – de toegang voor kleine en grote spaarders!

Later – toen de publieksactiviteiten van de bank naar de Jan Hendrikstraat werden verplaatst – bleef het bastion de bewaarplaats voor 10.000 safeloketten en verstilde het pand tot een kantoor voor enkele bankmedewerkers. Sinds 1992 is Fonds 1818 eigenaar van het pand. Tenslotte is Fonds 1818 ooit ontstaan uit de Nutsspaarbank.

Toen de Fortisbank in 2002 verhuisde naar een nieuwe locatie, besloot Fonds 1818 het gebouw ingrijpend te renoveren en nieuw leven in te blazen. Geheel volgens de doelstellingen van Fonds 1818. En zie hier het resultaat: de oude

Nutsspaarbank is uitgegroeid tot een heus Nutshuis. Het Nutshuis – de nieuwe naam voor het pand – is een prachtige locatie geworden waar een breed scala aan activiteiten plaatsvindt. Elf sociaal maatschappelijke organisaties zijn in het Nutshuis ondergebracht. En vijf mooie publieksruimtes zorgen voor een unieke Haagse ontmoetingsplek waar iedereen van harte welkom is.

In deze speciale Krant 1818 vertellen drie experts u alles over de geschiedenis van de roemruchte Nutsspaarbank, het pand aan de Riviervismarkt 5 en de Haagse omgeving. Een krant om te bewaren, lijkt mij. Ik wens u veel leesplezier! Bernard Polders, Algemeen Directeur Fonds 1818

Sparen doet vergaren Maakt kleine beurzen groot

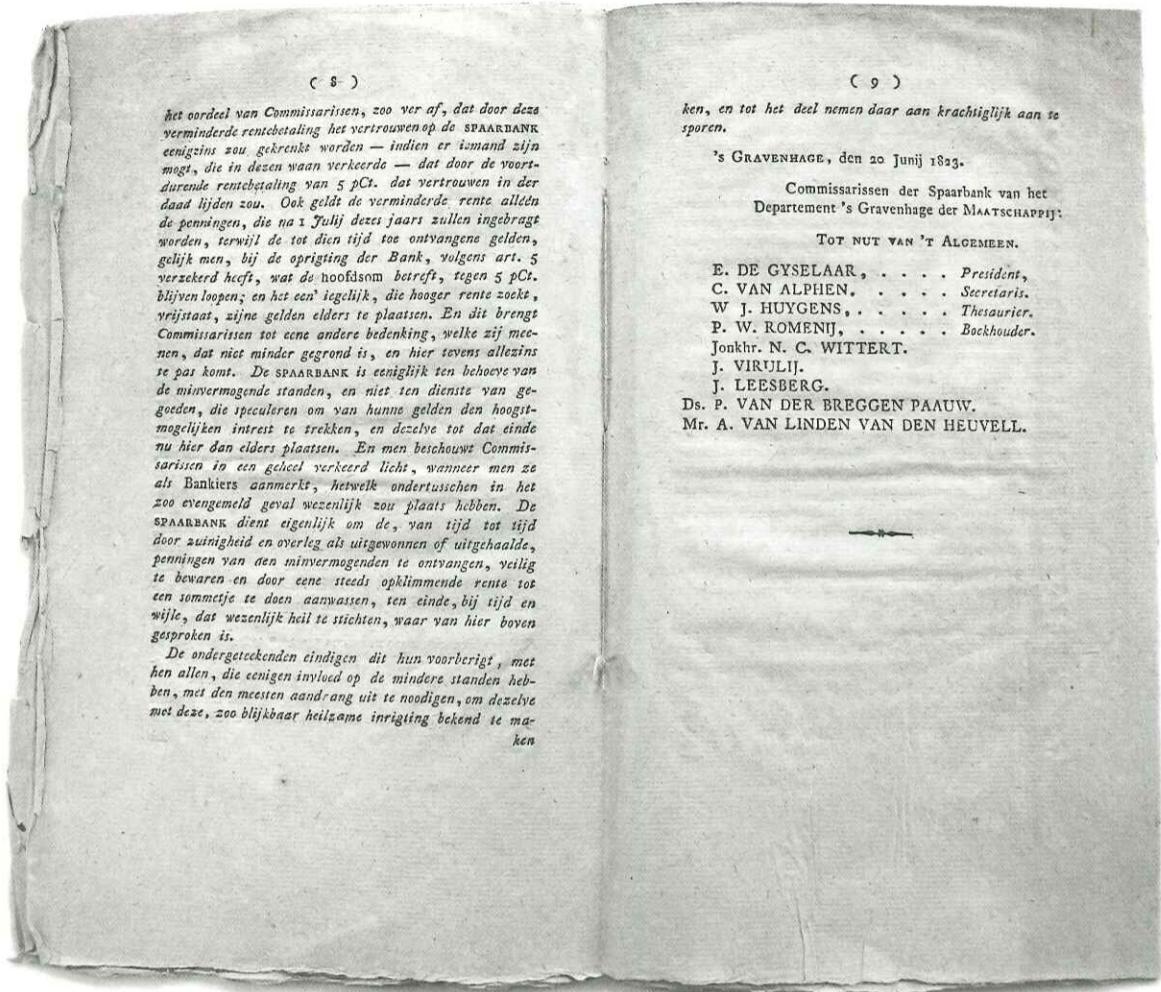
Door Paul Gerretsen, wetenschappelijk publicist

Men schreef 4 maart 1830. Met stevige doch statige tred vertrok Cornelis van Alphen van zijn huis aan de voorname Amsterdamse Veerkade naar Diligentia aan het Lange Voorhout. Nee, hij was voorwaar niet meer een van de jongsten, deze krasse negenenzeventigjarige grijsaard, maar nog altijd goed ter been. Hem wachtte gewoontegetrouw de maandelijkse vergadering van de Spaarbankcommissie van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Hoe vaak – dacht hij bij zich zelve – zou hij deze wandeling niet gemaakt hebben? Ontelbare keren waren het geweest sinds de oprichting van de Spaarbank in 1818, die hij vrijwel al die jaren als secretaris van de commissie had gediend. Maar dat was niet zijn enige besogne. Ook de Nutsschool en de Nutsbibliotheek vroegen zijn aandacht. Om maar te zwijgen van de Haagse afdeling of departement van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen die hij vijfentwintig jaar als secretaris had gediend.

Achteraf was het ook Van Alphen een beetje een raadsel hoe hij dit vele werk had weten te combineren met de functie van hoge departementsambtenaar. Maar ach, wat wil je als al jaren lang thuis niemand meer op je wacht? Kort na hun huwelijk was zijn vrouw in het kraambed bezweken. Zijn zoonje, enig kind, was haar twee jaar later in het graf gevolgd. Dat was nu, bedacht Van Alphen, meer dan vijfendertig jaar geleden.

Sindsdien had Van Alphen, zoveel als de werkzaamheden van grootgrutter het toelieten, zijn krachten gewijd aan het algemeen belang. Hij was de enige niet. Het zat in de lucht. Wie jong was en wat wilde, voelde: het roer moet radicaal om. Zo had hij had zich aangesloten bij de revolutionaire patriottenbeweging waar zijn latere vriend en kameraad Christoffel Scheffer de boventoon voerde. Het was dan ook niet verbazingwekkend dat Scheffer bij de omwenteling in 1795 voorzitter werd van het 'Comité revolutionair' dat de wisseling van de macht op vreedzame wijze regelde. >

> Sparen doet vergaren

Vernieuwd reglement voor de Spaarbank, opgericht door het departement 's Gravenhage der Maatschappij: tot Nut van 't Algemeen.

Ook niet verbazingwekkend was het dat hij, Van Alphen, weldra in het voetspoor van zijn kameraad in de gemeenteraad gekozen werd. En het lag geheel in de lijn der verwachtingen dat zij vervolgens kozen voor een ambtelijke loopbaan en hun ondernemingen van de hand deden. Scheffer was handelaar in thee en koffie, Van Alphen handelde in granen. Want wat was mooier dan ondernemer voor de publieke zaak te zijn, ontwikkelaar van maatschappelijke projecten? Scheffer had het ver geschopt, hij was zijn carrière geëindigd als hoofdinspecteur der belastingen. Zelf had Van Alphen het gebracht tot hoofdcommies ten departemente. Ook niet mis.

Oprichting Haagse afdeling Maatschappij tot Nut van 't Algemeen

Hun samenwerking had een nieuwe en sterke impuls gekregen door het oprichten van een Haagse afdeling van de landelijke Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, die de oorlog had verklaard aan fatalisme en defaitisme in de samenleving. Weg met die verlammeende stagnatie. Weg met gedweeë onderdanigheid. Weg met die kwezelachtige vroomheid die de status quo predikte. Nee, de bestaande situatie was niet door God gegeven zoals de dominees zondag na zondag verkondigden, integendeel die was van God los. Want was het niet de Schepper die opriep om de hand aan de ploeg te slaan? Waren natuur en geschiedenis er niet vol van? Was de dageraad van een nieuwe samenleving waar ieder tot zijn recht zou komen niet aanstaande? Wie de tekenen der tijden niet verstond was stekeblind. Wel, dat kon van Scheffer, van Van Alphen en de Haagse afdeling of departement van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen niet gezegd worden. Op de bres stonden ze voor vooruitgang en verheffing van de verworpenen der aarde. Daarin stonden ze niet alleen. Overal in het land stond men te trappelen om het beschavingsoffensief van de Nuttsmaatschappij in woord en metterdaad te ondersteunen. Nutsscholen verrezen her en der als paddestoelen uit de grond. Want, zo was de heilige overtuiging, waar een school de deuren opende, sloot een gevangenis de poort. Orde, regelmaat en ijver waren de ingrediënten voor bestendig welzijn en duurzame welvaart. Inderdaad, Van Alphen hoefde zich niet te schamen als hij terugkeek op zijn werkzame leven. Vijftientig jaar had hij het Nut gediend als secretaris. Hij had zijn vingers blauw geschreven aan verslagen, notities en correspondentie. Gelukkig bood zijn deftige huis aan de Wagenstraat, waar hij voor zijn pensioen woonde, alle ruimte voor al dit schrijfwerk waardoor hij zich somtijds wel eens een klerk voelde. Het was dan ook heel passend dat hij bij zijn ambtsjubileum bedacht was met een schrijfsel in een fraai lederen etui.

Orde en regelmaat waren ingrediënten voor bestendig welzijn.

1818 - Nutsspaarbank opent zijn deuren

Maar zijn troetelkind was toch de Spaarbank. Kwam dat misschien niet omdat hijzelf als grootgrutter geleerd had op de kleintjes te letten? Hij wist uit ervaring hoe nuttig en onontbeerlijk spaarzaamheid was voor kwade dagen die niemands deur voorbij gingen. Nuttig en ook nog profijtelijk omdat de inleg jaarlijks vermeerderd werd met een rente van vijf procent. Of kwam zijn interesse voort uit zijn jarenlange bemoeienis met 's rijks financiën? Hoeveel genoeg deed het hem dan ook niet dat hij ondanks zijn gevorderde leeftijd - inmiddels telde hij 79 jaren - nog deel mocht uitmaken van de commissie tot beheer van de Spaarbank nadat hij in januari van dit jaar - 1830 - het secretariaat overgedragen had. Bij het passeren van het stadhuis gingen zijn gedachten onwillekeurig terug naar de zomer van 1818. Het heugde Van Alphen als de dag van gisteren dat de Spaarbank op maandag 13 augustus om half één haar deuren opende. De deuren van het stadhuis wel te verstaan, want aan een eigen gebouw durfde niemand nog te denken. Daarom had het stadsbestuur, dat zeer ingenomen was met het initiatief van de Spaarbank, een kamer ter beschikking gesteld. Zoets was in de nadagen van de Republiek ondenkbaar geweest. Het Nut en in het bijzonder de Patriotten werden met een gloeiende argwaan bezien en bejegend door de machthebbers. Gevaarlijke gekken waren het in hun ogen eigenlijk. Onruststokers. Hoe was het tij nu niet gekeerd? Heel Nederland had zich verenigd onder de inspirerende koning. Eendracht voerde de boventoon. Ook het Nut was om zo te zeggen hoffähig geworden. En, Van Alphen moest er even om glimlachen hoe hij in dat gedenkwaardige jaar 1818 de kroonprins met een brief verwittigd had van de oprichting van de Spaarbank. Hij, die zich twintig jaar met het revolutionaire burger liet aanspreken! Het kan verkeren. Wie had zich toen kunnen voorstellen dat de Hervormde predikanten leidende posities in het Nut zouden innemen. Hij zou er toen niet over gepiekerd hebben om de dominees te vragen aandacht te geven aan een brochure over de Spaarbank. Het kon inderdaad verkeren. Wie was in 1818 de voorzitter van de Spaarbankcommissie? Jazeker, een hervormd predikant Verwey, een goede vriend van dat wonder van welsprekendheid, Van der Palm, later sieraad van de Leidse academie en eens, in de Bataafse tijd, minister van onderwijs. Landelijk had hij de aanstoot gegeven tot vernieuwing van het lager onderwijs en in het Haagse werd zijn naam met ere genoemd om zijn ijveren voor de oprichting van de Nutsschool aan het Westeinde, waar ooit de Spaarbank gevestigd zou zijn. Maar dat lag toen nog geheel in de schoot der toekomst verborgen.

Het was Van Alphen alsof hij weer de gedragen stem van Verwey hoorde waarmee hij op die mooie zomermiddag de eerste bezoeker plechtig welkom heette. Van Alphen zelf schreef daarop met sierlijke letters naam en domicilie op het Spaarbankboekje noteerde de inleg. 'Gij weet dat indien u het sparen een jaar lang volhoudt uw tegoed met vijf op het honderd vermeerderd wordt. Ge kunt de rente op 31 december bij laten schrijven.' klonk het wel achttien keer achtereen die middag. De inleg bleek tenslotte welgeteld drieënnegentig gulden en vijfendertig cent te bedragen.

De Maatschappij tot Nut van 't Algemeen stond op de bres voor vooruitgang en verheffing van de verworpenen der aarde.

Een licht gevoel van triomf kon de commissie met moeite onderdrukken. De Spaarbank was nu een feit! De vele en langdurige voorbereidingen waren niet voor niets geweest. Ach, dacht Van Alphen met weemoed, hoeveel maandagen had hij daar vervolgens niet doorgebracht en hoeveel spaarbankboekjes had hij niet ten doop gehouden? Wat het jaarlijkse bijschrijven van de rente betrof, schoot hem plotseling een nare affaire van enkele jaren geleden te binnen. Een zekere Besanger, ambtenaar nota bene,

had met twee Spaarbankboekjes geknoeid. Pure fraude! Wie had dat ooit kunnen denken? Onbegrijpelijk! Het kwam aan het licht toen de penningmeester Romeny de rente wilde bijschrijven. Wat was hij geschokt en wie niet? De onverlaat hadden ze ter vergadering in Diligentia laten verschijnen om te laten horen dat hij geroyeerd was. Nog zag Van Alphen de snippers van de aan flarden gescheurde Spaarbankboekjes rond fladderen.

Zegeningen van spaarzaamheid

Van Alphen zette er de pas in. Het gaf geen pas te laat ter vergadering te verschijnen en hoe zou hij zich niet schamen als de boete van enkele stuivers voor te-laat-komen hem zou treffen. Slordigheid en nalatigheid waren voor Van Alphen de ontaarde moeders van armoede en ellende. Wie dat overdreven vond moest zijn ogen en neus maar eens de kost geven in de donkere en bedompte straten en stegen rond het Spui en de havens, dat was voldoende om hem uit de droom te helpen. Het leger lanterfantende leeglopers en asociale hangouderen sprak boekdelen. Wat een voorbeeld voor jonge kinderen. Orde en netheid waren, zo was zijn stellige overtuiging, de ware bron van welvaart en welzijn. Terecht was dan ook het bundeltje 'De gevolgen van huiselijke achteloosheid, wanorde en verkwisting in voorbeelden' met goud door het Nut bekroond. Hoe levensecht wist de auteur Robidé van der Aa niet de wisselvalligheden van het leven, goede en slechte tijden te schetsen. Was het niet ronduit ontroerend dat deze vooraanstaande advocaat uit Leeuwarden en alom gelauwerde poëet zijn talenten zo onbaatzuchtig inzette ten algemenen nutte? En, wat de zegeningen van het sparen betrof. Wie kon Van der Aa als volksoepvoeder evenaren, laat staan overtreffen met zijn *De Spaarzame Ambachtsman*? Och, was er maar een musicus te vinden die het voor het onderwijs op muziek kon zetten. Hij zou de jonge Duitse musicus Lübeck, *a coming man*, die sinds kort zoveel furore in Den Haag maakte, eens zien te benaderen. Hoe leerzaam zou het niet klinken als al die nog jonge en ongerepte kelen leerden kwelen:

'Ik toog, nog jong en klein
Reeds naar de Spaarbank heen;
Met centen eerst begonnen,
Heb ik zoveel gewonnen,
Dat me anders ligt ontschoot
Sparen
Doet vergaren
Maakt kleine beurzen groot'

De Spaarbank was voor Van Alphen het middel om orde en netheid te bevorderen en ontwikkelen. De regelmaat van het sparen, hoe weinig wellicht ook, kweekt gevoel voor continuïteit en opent stap voor stap de ogen voor de toekomst. Die vormende waarde van het sparen was voor hem de wezenlijke bestaansreden van de Spaarbank. Niet het grote geld, maar het kleine geld telde. Om de spaarzin van kleine luiden, handwerkslieden en dienstboden ging het. Het deed hem dan ook veel genoegen dat de voorzitter van het Departement Den Haag onlangs de leden weer eens opgeroepen had de Spaarbank onder deze groepen bekend te maken en aan te prijzen. Nee, over de steun van het Departement viel niet te klagen. Wel was het jammer dat het voorstel van Scheffer om jaarlijks op naam van het Nut honderd gulden in te leggen, het indertijd niet gehaald had. Het was gebleven bij die ene keer. Hoeveel rente zou die inleg inmiddels opgebracht hebben? Hij becijferde het op ruim zesenvestig gulden, geen onaardig sommetje. Ja, die rente van 5% stond wel onder druk. Met regelmaat ontbrandde de discussie in de Commissie of het niet te riskant was gelet op de 6% die de Spaarbank voor de in staatsobligaties belegde tegoeden ontving. Keer op keer had Van Alphen de anderen weten te overtuigen van het belang van de 5% rente als hefboom voor de groei van de Spaarbank en daarbij had hij altijd het Departement aan zijn zijde weten. En hoe was de Spaarbank niet gegroeid, in 1829 was het aantal inleggers boven de duizend gestegen! Maar op de laatste vergadering in juli had hij bakzeil moeten halen, de rente was verlaagd naar 2,5%, met de compenserende maatregel van uit te keren dividend. Wat Van Alphen gevreesd had, werd waarheid: bij bosjes kwamen de spaarders om hun tegoed opnemen.

De Spaarbank leek in een vrije val te geraken. En nu wreekte zich dat men zich niet altijd gehouden had aan de bovengrens bij de inleg van honderd gulden. Neem nu dat bizarre geval van de uit Brussel afkomstige grenadier van het Haagse garnizoen. Hij had gevraagd of hij niet vierduizend gulden (!) mocht inleggen. En men had de hand over het hart gestreken omdat hij de Nederlandse taal en zeden beheerste. Was de Spaarbank per slot van rekening niet een maatschappelijke instelling? En dan het geval van die twee jonge Griekse asielzoekers. Kinderen waren het nog, slachtoffers van de Griekse vrijheidsoorlog, opgevangen door het Comité ter Ondersteuning der Grieken dat tegen de tienduizend gulden ingezameld had voor hun opvoeding en scholing. Ook dit bedrag had de Spaarbank geaccepteerd. Maar de risico's van dergelijke bedragen waren niet gering, want als ze opgevraagd werden kon de liquiditeit wel eens in gevaar komen. En wat dan?

De vormende waarde van het sparen was de wezenlijke bestaansreden van de Spaarbank.

Zware tijden voor de Spaarbank

Het was Van Alphen zwaar te moede. De zwoelte van deze warme augustusdag deed hem ook geen goed. Hij was blij dat hij de bedompte binnenstad achter zich had gelaten toen hij op het ruime Buitenhof was aangekomen. Nog even en het lommerrijke Voorhout zou hem koelte brengen. Het was toch diep treurig dat bijna een halve eeuw na de *cri de coeur* van zijn naamgenoot Cornelis Redelijkheid, over de erbarmelijke riolering, Den Haag nog steeds gebukt ging onder zware luchtvervuiling. En die arme Beek, inmiddels verworpen tot een smeerpip, deponeerde schaamteloos zijn uitwerpselen in de Hofvijver. Hij wist ervan mee te praten toen hij ooit aan het Noordeinde woonde waar de Beek ondergronds ging. Daar was hij dan, wat hem betrof kon de vergadering beginnen. Het bleken zware tijden voor de Spaarbank. De Belgische Opstand die in deze augustusmaand uitbrak, bracht een welhaast vrije val van de koersen teweeg en leidde tot een ware exodus van spaarders. Het einde leek nabij. In de maanden februari en maart van het volgende jaar schortte de Spaarbank haar activiteiten op. Er kon ingelegd, noch opgenomen worden. In de zomer van 1831 liet zich een voorzichtig herstel zien, langzaam kroop de Spaarbank uit het dal. Het beurde de bejaarde Van Alphen een beetje op, hij zou het nu uit handen durven geven. Toen crisis na crisis zich opstapelde en zijn levenswerk in duigen dreigde te vallen had, hij zich vermand en was hij op elke vergadering aanwezig, hoe zwaar het hem ook viel. In de zomer van 1831 liet hij de teugels wat vieren. Voor de augustusvergadering meldde hij zich af. Op de septembervergadering was Van Alphen wederom afwezig. Maar nu voor goed, want twee weken eerder was hij op ruim tachtigjarige leeftijd overleden. Zijn medecommissarissen hadden 'met opregte aandoening deze treurmare vernomen' en hadden 'gegronde redenen om dit verlies bijzonder te betreuren'. De overledene was onmisbaar en onvervangbaar door zijn ijver die hij paarde aan nauwgezetheid en orde. Zijn 'menschelijkheid en dienstvaardigheid' hadden de Spaarbank tot grote bloei gebracht. Maar bovenal zouden ze Van Alphen missen om zijn beminnelijke karakter, een lichtend voorbeeld voor alle lieden van goede wil. In het harnas was hij gestorven, op een moment dat de jonge Spaarbank een van zijn hevigste kinderziekten had doorstaan. Zijn troetel- en zorgenkind zou weldra wederom een hoopvolle toekomst tegemoetgaan, maar als een Mozes heeft Van Alphen dit beloofde land niet meer mogen zien. Ontelbaren zou dit in de komende anderhalve eeuw wel vergund zijn. Dat de Spaarbank een eeuw na de stichting een kleine dertig duizend spaarders telde, zou Van Alphen voorstellingsvermogen verre te boven zijn gegaan, evenals het feit dat de Spaarbank uitgegroeid was tot een goed geoliede organisatie met een kleine dertig medewerkers en gehuisvest in een monumentaal pand aan de Riviervismarkt. Het lelijke eendje was een statige zwaan geworden.

Zilveren spaarpot naar een motief van Jan Steen, 1840.

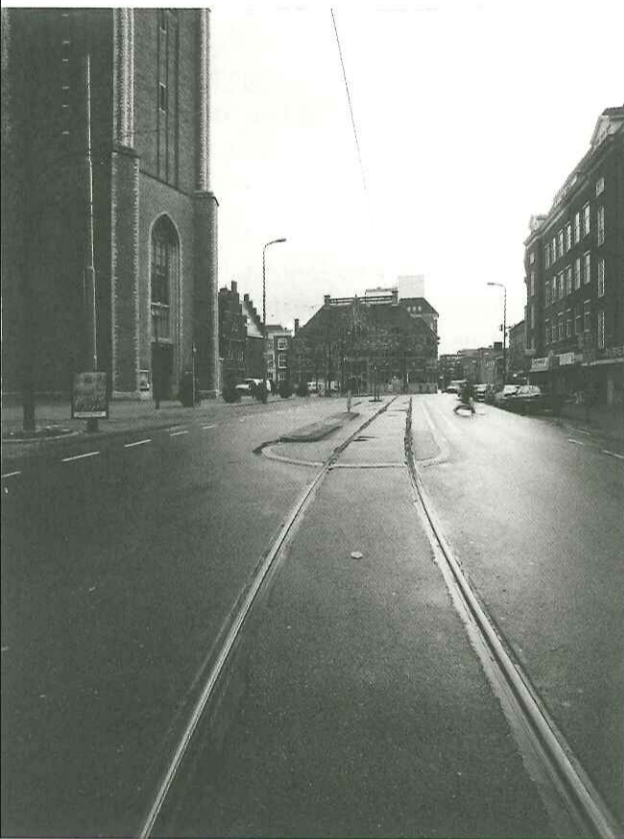
De omgeving van het Nutshuis door de eeuwen heen

Rondkijken op de Riviervismarkt is een vervreemdende bezigheid. Rechts, in de richting van de Groenmarkt, zien we een verscheidenheid van verspringende en contrasterende gevels, een Middeleeuwse kerk, een rijk geornamenteerd raadhuis, Jugendstil-winkelpanden, postmoderne kleuren. Links de Torenstraat: een open, strakgetrokken asfaltweg, gemarkeerd door massieve, twintigste-eeuwse bouwmassa's. Het kost moeite je te realiseren dat dit een van de oudste punten van de stad is, dat hier ooit een intiem plein lag, aan de rand van een Middeleeuwse dorpskom.

Door Kees Stal, auteur van publicaties over de ruimtelijke ontwikkeling van Den Haag

Het kruispunt 'Hogestraet' en 'Veenstraet' anno 2006. Foto Dieter Schütte

Uitzicht op het Nutshuis vanaf de Torenstraat. Foto Dieter Schütte

Landweg tussen Rijn en Maas

Doorbraken hebben na 1920 de omgeving onherkenbaar veranderd. Het Westeinde en de Riviervismarkt waren vroeger deel van een doorgaande, aaneengesloten route, maar dat is nauwelijks meer te zien. Ooit, in de Middeleeuwen, was het zelfs een van de hoofdwegen tussen de (Oude) Rijn en de Maasmond. Dat die weg juist hier liep, was geen toeval. Hier bevond zich, evenwijdig aan de kust, een brede zandrug waarover het in die oude tijden beter lopen en rijden was dan in het naastgelegen drassige laagland. Nog altijd is het hoogteverschil fysiek merkbaar voor wie bijvoorbeeld over de Jan Hendrikstraat richting Kerkplein fietst. Van dergelijke zandruggen lagen er meer langs de Hollandse kust. Ze waren duizenden jaren voor onze jaartelling ontstaan door de inwerking van de zee, die toen ver het land had overspoeld. Archeologen hebben het dan ook liever over 'strandwallen'. Later bleken de strandwallen uitstekende plaatsen om te wonen, vooral toen ze in de loop der eeuwen een begroeiing kregen en met bossen werden overdekt. Je zat er hoog en droog op vruchtbare grond en er was wild in overvloed. Geen wonder dat ook de graven van Holland op de strandwallen hun kastelen bouwden. Bij Den Haag lag bovendien een uitgestrekt bos – een belangrijk voordeel in een tijd waarin de adel verslingerd was aan de jacht.

Marktplaats

Het kasteel 'Die Haghe', gesticht tussen 1230 en 1240, werd de favoriete verblijfplaats van graaf Floris V (1256–1299). Met een koninklijke Ridderzaal en hofkapel kreeg het onder hem zelfs vorstelijke allure. Vanzelfsprekend spon de bescheiden nederzetting naast het kasteel daar garen bij, want het grafelijk hof bleek een welkome bron van werkgelegenheid en welvaart. Minstens zo belangrijk was dat Floris V rond 1275 de oprichting van een eigen parochiekerk mogelijk maakte.

Het eerste – houten – kerkje stond aan de zandweg tussen Maas en Rijn, maar min of meer apart. De kern van het dorpje lag even verder, op de plaats waar de weg vanwege het grafelijk kasteel een bocht naar links moest maken en waar twee andere wegen samenvloeiden: één vanaf de kust en één uit het zompige, laaggelegen veen. Naar de windstreken heetten ze 'Noorteynde' en 'Suyteynde', maar vlakbij de dorpskern, waar de hoogteverschillen het dagelijkse leven beheersten, sprak men eerder van 'Hogestraet' en 'Veenstraet'. Het zandige kruispunt werd als vanzelf een centrale ontmoetingsplaats. Daar troffen reizigers elkaar, daar werd gehandeld. Het was het begin van wat Vismarkt, Korenmarkt en Groenmarkt ging heten. Al in 1334 reppen de grafelijke rekeningen van een markttoel.

Stenen kerkschip

Die Haghe was de eerste decennia vooral een agrarische gemeenschap. Geboerd werd er overal, in het dorp en in de omgeving, in Eikenduinen of in Segbroek. Het dorp naast het kasteel was dan ook weinig meer dan een boerengehucht, waar het beeld bepaald werd door verspreide hofsteden, zandpaden, houten huizen en rieten daken. De ambachtslieden en neringdoenden die hier langzaam neerstreken, kwamen daartussenin te wonen, op een van de grotere erven of op een eigen perceeltje dat ze in erfhuur hadden gekregen. Het kasteel, dat tegelijk een grafelijk bestuurscentrum werd, trok ook edelen en hoge ambtenaren. Zij ontvingen van de graaf doorgaans terreinen van forse proporties, die zij vervolgens bebouwden met (kostbare) stenen huizen. Tegen 1350 was Die Haghe uitgegroeid tot een flink dorp. Het kreeg dankzij het Spui en de Trekvluit in 1345 een uitstekende waterverbinding met het binnenland; er kwamen afzonderlijke markten voor koren, vlees en vis en twee jaarmarkten en zelfs ontwikkelde zich na 1370 een eigen

Steendruk van de Vismarkt op steen gebracht door Lankhout, ca. 1890.

© LANKHOUT & DE LA HAYE

POISSONNERIE A LA HAYE (HOLLANDE)

lakenindustrie. Het houten kerkje maakte rond 1375 ten slotte plaats voor een stenen schip. Enkele decennia later, tussen ca. 1420 en 1424 zou het een machtige, zeshoekige 65 meter hoge toren krijgen.

Rond de kerk

Het kerkgebouw had altijd de rand van de dorpskom gemarkeerd. Het kerkterrein of 'kerkhof', dat als begraafplaats dienst deed, bood lange tijd nog zicht op het wijde land. Na 1375 begon het dorp zich sterk uit te breiden. Er kwamen nieuwe straten, de bebouwing werd dichter, ook bij de kerk. Tegen 1380 stonden er al huizen langs een smalle straat 'noirt van der kerk'. Aan een pad dat omlaag naar het veen voerde, bouwde Jan Heinricszoen tegen 1395 acht woningen. Voorlopig vormden deze straten – de 'straat benoirden den toirn' (Torenstraat) en 'Jan Heinricszoens straat' – de grens

van het dorp. Pas tegen 1450 werd het Westeinde verder bebouwd. Het nonnenklooster van Sint Agneta, dat daar in 1447 werd gesticht, op de plaats van het latere Amicitia, had dan ook alle ruimte.

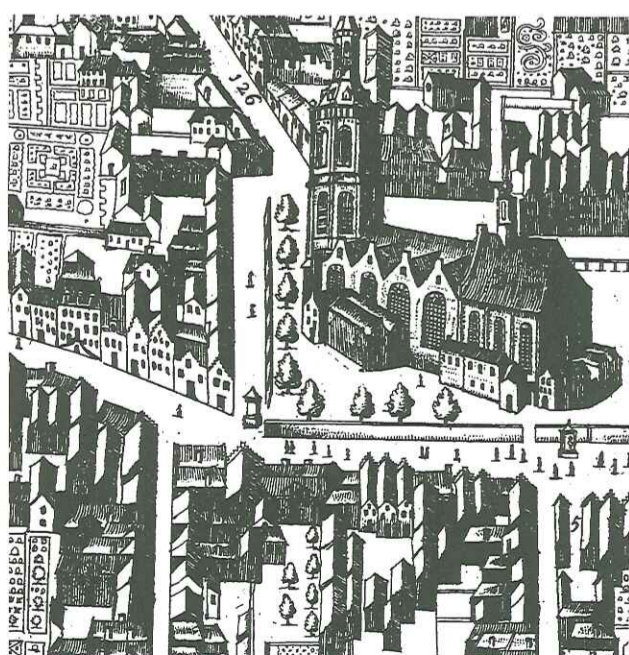
Ook binnen het dorp kwamen nieuwe straten. Heer Jan Ridder verkocht vóór 1390 stukjes grond langs een smal pad dat vanaf de kerk naar het veen leidde. Al gauw stond deze 'Heren Jans Ridders steghe' bekend als de 'Kercstraet'. Later, na de komst van de Latijnse school in 1465, werd dat automatisch de 'Scoelstraet'. Wat verder ontstond rond 1435 nog een andere straat. Die werd eenvoudig 'Nyeustraet' (nieuwe straat) genoemd.

Het dorp kreeg stedelijke allures. Rond 1450 kwam er een raadhuis, de markt werd bestraat en het aantal stenen huizen

Huisvesting van het Idioteengesticht dat moest wijken voor het huidige Nutshuis.

Het zanderige kruispunt werd een centrale ontmoetingsplaats. Het was het begin van wat Vismarkt, Korenmarkt en Groenmarkt ging heten.

Oorspronkelijke situatie voor de grote doorbraken.

nam toe. Zoals in alle Middeleeuwse plaatsen hadden welgestelde ingezetenen een uitgesproken voorkeur voor het centrum. Maar ook aan de dorpsrand, aan het plein bij de kerk dat later Riviervismarkt ging heten, prijkte nu een bebouwing in steen. Ze stond op een fors bemeten erf, dat in de lengte doorliep tot aan de Laan en liefst zeventig meter breed was. Het zou de volgende eeuwen een aantal malen worden versnipperd – een onvermijdelijk gevolg van de komende verstedelijking en de onweerstaanbare vraag naar bouwgrond.

Verfraaiing en herstel

Den Haag breidde zich uit en verstedelijkte zienderogen – al bleef het formeel een dorp – en zelfs nam de zichtbare luxe toe. Motor achter dit alles was het groeiende belang van Den Haag als bestuurscentrum. De kerk werd tussen 1434 en 1455 vergroot met hoog opgetrokken zijschepen – een constructie waardoor het gebouw bekend werd als 'hallenkerk'. Een halve eeuw later, tussen 1492 en 1500, werd het godshuis opnieuw vergroot en ditmaal met een hoog oprijzend koor. Welke risico's hoogbouw met zich meebracht merkten de

> De omgeving van het Nutshuis door de eeuwen heen

Hagenaars met schrik toen in 1539 de bliksem in de toren sloeg. Het vuur verspreidde zich razendsnel door de hele kerk en aangewakkerd door een felle noordwestenwind sloeg het over naar de rieten daken aan de overkant. Bijna het hele blok viel ten prooi aan de vlammen, inclusief de bebouwing ter plaatse van het Nutshuis. De kerk werd verrassend snel gerepareerd, onder meer door de hulp van welgestelde Hagenaars en het hof. Ook keizer Karel schonk, als graaf van Holland, in 1547 een glas-in-loodraam. Dankzij de economische impulsen die de aanwezigheid van het hof meebracht, was er zelfs geld voor een nieuw stadhuis in modieuze renaissancestijl. Het werd gebouwd in 1564-'65.

Den Haag stond toen aan de vooravond van een aantal bijzonder woelige jaren. Ook hier zou de openlijke opstand tegen de Roomse kerk en de landsheer, koning Filips van Spanje, zijn tol eisen. De kerk werd in 1566 geplunderd en van beelden en ornamenten beroofd, het dorp – een open vlek zonder defensie – raakte beurtelings bezet door Spaanse legertroepen en opstandelingen. Maar toen in 1574 de rust was weergekeerd, werd het herstel ook nu met voortvarendheid aangepakt. Voor regeringsplaats Den Haag begon een periode van onverwachte bloei, en dat uitte zich allereerst in de verbetering van de infrastructuur, in nieuwe havens en markten. De vismarkt kreeg in 1587 een vast onderkomen op de hoek van de Schoolstraat en de Riviervismarkt. De korenmarkt werd wat verder aan de Groenmarkt ondergebracht in de kapel van het Sint Nicolaasgasthuis, die als Rooms bedehuis geen dienst meer deed. De groei vroeg al snel om nieuwe maatregelen. De drukte in het centrum nam zo sterk toe dat de groentehandel in conflict raakte met het intensieve wegverkeer en in 1615 samen met de korenmarkt verplaatst moest worden naar een nieuw terrein.

Marktlevens

De aanleg van deze nieuwe 'Grote Markt' betekende allermint dat het stil werd rond kerk en raadhuis. De Groenmarkt bleef een druk trefpunt. De gasthuiskapel begon met liefst 39 verkoopplaatsen een nieuw leven als vleeshal. Reizigers streken er neer in herbergen als De Dolphijn, de Gouden Kroon of het eerbiedwaardige, 15de-eeuwse Gouden Hoofd, vroedschapsleden togen er ter vergadering. Bovendien werd hier dagelijks groente en fruit verkocht, buiten de marktdagen maandag en vrijdag. De vismarkt was daarnaast op twee à drie wekdagen in bedrijf. De drukte bij deze markt moet al snel reden zijn geweest om voor zoetwatervis een aparte plaats aan te wijzen. Op een schilderij van Jan Steen uit ca. 1652-'54 zien we hoe baars en zalm op schragen en tafels voor de Grote Kerk werden aangeprezen.

Stadsbeschrijver Jacob van der Does uitte zich in 1668 zo mogelijk nog lyrischer over de koopwaar:

Rontom de Kerck daer zijn veel marten dicht by een (...).

Ten zuyden is een plaets daer mogen alle boeren

Tot twee, of driemaal 's weeks haer vis ter marddach voeren.

En sonder roem geseyt, men vint hier dickmaels vis,

Soo goet van smaeck als s'oyt te Dort oft Gorkum is.

Deftige huizen

Den Haag beleefde in de 17de eeuw een spectaculaire groei, maar aan de Groenmarkt en bij de kerk was dat vooral te merken aan de toenemende drukte. De Riviervismarkt had niets meer, zoals in de Middeleeuwen, van een buitenwijk. Het Westeinde was rond 1650 volgebouwd tot aan de

Palingverkopers eerste decennia 20^e eeuw.

Den Haag breidde zich uit en verstedelijkte zienderogen. De handel bloeide en groeide.

Westermolens, terwijl tussen kerk en Vleerstraat een compacte wijk was ontstaan. Aan de Riviervismarkt en het Westeinde stonden zoals vanouds 'deftige' huizen, zoals stadsbeschrijver Gijsbert de Cretser nog in 1711 kon constateren. Dit in tegenstelling tot de Groenmarkt, die bij de gezeten burgerij nog wel in trek was als vestigingsplaats, maar intussen niet de voorkeur genoot van de elite. Misschien kwam dat doordat er langzamerhand een goed alternatief bestond in de nieuwe buurten, zoals aan het begin van de Prinsegracht of langs de Veerkaden, waar plaats was voor ruime, modern ingedeelde woningen. Tekenend is dat de meeste huizen aan de Schoolstraat en de Groenmarkt nog tot ver in de 18de eeuw getooid waren met ouderwetse hals- en trapgevels. En dat terwijl de huizen van de welgestelde Hagenaars toen massaal een facelift kregen, met strakke lijstgevels, zoals de mode inmiddels voorschreef. Het verscherpte opnieuw het contrast tussen het statige, deftige gebied rond Voorhout en Vijverberg en de ouderwetse, rommelige en middeleeuwse aandoende omgeving van kerk en raadhuis. De laatste twee gebouwen waren trouwens zelf pronkstukken van Middeleeuwse en Renaissance-architectuur. Moderne accenten waren er wel. Het raadhuis werd in de jaren 1733-1739 vergroot met een strakgelijnde aanbouw, in het midden verlevendigd door een sierlijke sculptuur van de Vlaming Jan-Baptiste Xavery. Het toonde het Haagse wapen met twee allegorische vrouwenfiguren: Justitia en Prudentia – Gerechtigheid en Voorzichtigheid, herkenbaar aan weegschaal en spiegel. Ook de grotere huizen aan de Riviervismarkt kregen een modern uiterlijk. Zo toonden de panden Riviervismarkt 3 en 4 na verbouwing in 1729 modieuze gevels in Lodewijk XIV-stijl.

Een fraaie en schone stad

De langzame maar gestage groei die Den Haag in de 18de eeuw beleefde, veranderde weinig aan de pleinen rond raadhuis en kerk. Dat bleef ook zo tijdens de eerste decennia van de 19de eeuw, toen Den Haag als hofstad zijn inwonertal opnieuw langzaam maar zeker zag stijgen. Door de kwakkelende economie ontbrak het nu eenmaal aan geld voor opzienbarende opknapbeurten en vernieuwingen. Dat veranderde tegen 1860, toen er geleidelijk wat meer welvaart

kwam. De verslonsde, overvolle en verstopte stad schreeuwde toen, naar het gevoel van menig burger, om een frisser en fraaier aanzien.

Spectaculair was in 1860 de doorbraak van de Gravenstraat. Aanleiding waren de voortdurende verkeerscongesties aan de smalle monding van de Venestraat. Tegelijk stond de Groentemarkt ineens in open perspectief met het Buitenhof. Met één klap was niet alleen een eind gekomen aan de eeuwenoude beslotenheid van het marktplein, maar ook aan de fysieke scheiding die altijd had bestaan tussen hof en dorp. Het was niet het enige. Vanwege de verkeersdruk moest in 1862 de dagelijkse groentemarkt voorgoed naar de Grote Markt verhuizen. Ook de vleesmarkt, die sinds tweeënhalve eeuw in de oude kapel van het Sint Nicolaasgasthuis werd gehouden, verdween van de Groenmarkt. De kapel ruimde kort na 1860 het veld voor een nieuw politiebureau.

Voor de handel in zoetwatervis veranderde er niets. Het verkeer bij de Grote Kerk was nog bescheiden. De veranderingen in deze omgeving waren eerder van esthetische aard. De rommelige verzameling huisjes die sinds de 17de eeuw langs de kerk stond, maakte in 1858 plaats voor een rij uniforme armenhuisjes (die aan het begin van de 20ste eeuw weer zouden verdwijnen). Een jaar later, in 1859, werden de 16de-eeuwse visbanken aan de Schoolstraat vervangen door een gietijzeren constructie van de hand van gemeentearchitect Zeger Reyers. Gietijzer kende als bouwstof een opmerkelijke populariteit en werd in 1863 zelfs voor een nieuwe torenspits gebruikt – een loodzware constructie die in de volksmond al snel de 'slaapmuts' heette. Een kleine eeuw later zou hij plaatsmaken voor de tegenwoordige houten spits.

Verkeersdrukke

Den Haag beleefde na 1870 een ongekende groei. De bebouwing breidde zich aan alle kanten uit en automatisch nam ook het verkeer toe. De binnenstad werd alweer het toneel van ergerniswekkende opstoppingen. Rijtuigen en voetgangers op weg

In 1896 verrees de neogotische nieuwbouw van de Nutsspaarbank.

naar het nieuwe Zeeheldenkwartier zaten op gezette tijden klem in de nauwe Torenstraat. Het bestuurlijke antwoord was een doorbraak en verbreding van de Prinsestraat, die gerealiseerd werd in de jaren 1886-1888. Tien jaar later gaf dat weer opstoppingen rond het stadhuis, zodat in 1904 een verwijding van de Grote Halstraat nodig was.

Eind 19^e eeuw de Haagse binnenstad breidt uit. Riviervismarkt 4, het huidige pand van Fonds 1818, is hier nog in handen van glashandelaar Wolf.

Nieuwe verkeersstromen arriveerden na 1885 vanuit het Westeinde. Dat kwam in de eerste plaats door de stadsuitbreidingen aan deze kant van de stad. Bovendien kwamen er op marktdagen drommen Westlanders die profiteerden van de nieuwe stoomtram. De tram reeds sinds 1882 langs de Loosduinseweg. Op de Lijnbaan konden de reizigers overstappen op een paardentram die hen rechtstreeks naar de eindhalte op de Riviervismarkt bracht.

In de Haagse binnenstad zelf concentreerden zich intussen steeds meer winkels, bedrijven en instellingen. Het brede pand ter plaatse van het huidige Nutshuis had in de jaren 1853-1858 al de houtgraveurschool van de roemruchte uitgever Koenraad Fuhri gehuisvest, daarna was het gemeentelijke Idiotengesticht er gekomen. Ernaast, op de hoek met het Jan Hendrikstraatje, verrees in 1896 de neogotische nieuwbouw van de Nutsspaarbank. Op Riviervismarkt 4 opende glashandelaar Wolf zijn bedrijf en op het in twee delen gesplitste nummer 3 verschenen een vishandel en een korsettenwinkel.

kwamen er initiatieven om die ontwikkeling een halt toe te roepen.

Doorbraken

Het verkeer gaf onderhand meer en meer reden tot zorg. Door smalle straten als de Venestraat en de Vlamingstraat liepen niet alleen lokale, maar ook interlokale verbindingroutes. Vanzelfsprekend werd naarstig naar oplossingen gezocht, maar pas in januari 1912 viel een besluit. Dwars door het stadshart zouden twee nieuwe verkeerswegen komen: ten eerste de (later zo genoemde) Grote Marktstraat, ten tweede het traject Jan Hendrikstraat-Torenstraat-Vondelstraat. Dat dit handenvol geld ging kosten was duidelijk. Alleen al het laatste traject vergde de onteigening en sloop van 766 woningen. Het duurde dan ook tot 1922 voor in de Jan Hendrikstraat het eerste huis tegen de vlakte ging. De Nutsspaarbank op de hoek had al eerder actie genomen en alvast in 1919-'21 een gloednieuw gebouw neergezet. De spaarbank, die natuurlijk rekening had gehouden met de nieuwe rooilijn, was achteraf toch te voortvarend geweest. De nieuwe straat zou eerst 16 meter breed zou worden, maar naderhand bleek dat veel te smal voor het explosief

Doorgebroken Jan Hendrikstraat. Pand van de Nutsspaarbank springt uit de rooilijn.

groeijende autoverkeer. In 1924 werd besloten er 20 meter van te maken – met als gevolg dat de Nutsspaarbank 4 meter uit de rooilijn kwam te staan.

De sloop in de Torenstraat begon in 1923. Als resultaat lag er een jaar later een royale verkeersweg te glanzen, al betekende dat allerm minst dat er aan beide kanten meteen bebouwing stond. Voor het verkeer waren de doorbraken een zegen, maar niet voor het Kerkplein en de Riviervismarkt. Ze waren hun beslotenheid kwijt en tegelijk leken ze ineens in de marge te liggen. Vóór de doorbraken was de Riviervismarkt eindpunt van een belangrijke invalsweg en aanlooproute. Dat was nu voorbij. De directe band met het Westeinde was doorgeknipt, het autoverkeer ronkte door de Grote Marktstraat, die met nieuwe prestigieuze warenhuizen de Groenmarkt als winkelcentrum stevige concurrentie aandeed. Symbolisch waren de palingverkopers die – als een relict uit het verleden – langs de

Het historische stadshart dreigde te verworden tot een vergeten plek. Gelukkig

Grote Kerk hun handel bleven drijven en verdwenen ten slotte in 1939. Een radicalere breuk met de traditie vormde het vertrek in 1952 van het hele stadhuis. In 1964 kwam weliswaar de raadzaal terug, maar in 1995 kwam ook daaraan weer een einde. Wat had een Hagenaar hier nog te zoeken?

Nieuw leven voor oud stadshart

Het historische stadshart dreigde te verworden tot een vergeten plek, en zelfs een die nauwelijks meer lokte tot enig verblijf. Gelukkig kwamen er initiatieven om die ontwikkeling een halt toe te roepen. Als eerste stap werd in 1977 de auto verbannen. Aandacht en zorg voor de openbare ruimte vormden de volgende stap: zorg voor een passend plaveisel, voor goed straatmeubilair. Nieuwbouw, renovatie en hergebruik vormen een onmisbaar vervolg. Restauraties, 'Snoeptrommel', Haagsche Bluf en nieuwe appartementencomplexen hebben het gebied de nodige impulsen gegeven. Het Nutshuis schaart zich in deze rij.

Doel van het in 1796 opgerichte Haagse Departement van de 'Maatschappij tot Nut van het Algemeen' was het ontplooiën van uiteenlopende initiatieven voor de sociale ontwikkeling van de mensen in de lagere sociale klassen. Na de oprichting van een bibliotheek en scholen volgde, door een suggestie van koning Willem I, in 1818 de oprichting van een spaarbank.

Door Carla Scheffer, architectuur historica, onder meer gespecialiseerd in jongere bouwkunst

De huisvesting van de Nutsspaarbank in Den Haag

Wat er vooraf ging

Ter ondersteuning van dit initiatief besloot het gemeentebestuur van Den Haag op 3 juli 1818 dat de Commissie van de Spaarbank voor haar vergaderingen gratis gebruik mocht maken van de 'Rooimeesterskamer' op het stadhuis aan de Dagelijkse Groenmarkt. Dit vertrek was in gebruik bij de rooimeester, een ambtenaar die toezag op de naleving van de bouwvoorschriften. Elke maandag tussen half één en half twee hielden de commissarissen zitting en kon de man met de kleine beurs, de minvermogende die toch wat geld over had, hier zijn spaargeld veilig in bewaring geven. Jaarlijks kon in het spaarbankboekje de rente worden bijgeschreven. De kist met geld en effecten werd bewaard in het vertrek van de burgemeester. De Spaarbankcommissie bestond uit vrijwilligers; alleen de bode kreeg een jaarlijkse vergoeding. Mede vanwege de doelgroep hield de bank jarenlang een kleinschalig karakter, die bovendien kwetsbaar bleek tijdens perioden van economische recessie. Steeds weer kwam men er bovenop, wat onder andere blijkt uit de langzame toename van het aantal zittings-

dagen en het te beheren kapitaal. Dit leidde er toe dat vanaf juni 1871 een eigen pand werd gehuurd, Westeinde 29, dat acht jaar later werd gekocht. Het ging om een oud, bestaand huis van meestertimmerman Johannes J. Schippers. Opmerkelijk was dat een in 1857 aangeschafte brandkast met mahoniehouten foedraal in 1874 weer werd verkocht en vervangen door een eenvoudige ijzeren 'veiligheidskast'. In 1872 kwam de eerste boekhouder in vaste dienst, die kennelijk het geld net zo goed kon beheren. Ook kwam er personeel bij om de klanten te bedienen, zodat behoefte ontstond aan een op de werkzaamheden van de bank toegesneden gebouw, waarmee men zich bovendien kon onderscheiden van concurrenten. In de strijd om de gunst van de klant werden Westeinde 2 en 4 aangekocht om plaats te maken voor een markant bankgebouw dat op de hoek van het Westeinde en de Jan Hendrikstraat werd gebouwd.

Een eigen bankgebouw

De keuze voor de architect viel op de Hagenaar Paul du Rieu, over wie relatief weinig bekend is. Hij liet geen omvangrijk oeuvre na. Bij een prijsvraag in 1890 voor het ontwerp van de Grote Kerk in Apeldoorn die Du Rieu won, werd de opdracht door een ander uitgevoerd. In Den Haag bouwde hij een villa aan de Laan van Meerdevoort 41 (ca. 1895) en een tentoonstellingsgebouw (1900) in de aan de Hoge Nieuwstraat grenzende tuin van de Pulchri-studio. Als leerling van de Delftse hoogleraar bouwkunde, Eugen Heinrich Gugel, nam Du Rieu diens voorkeur over voor het gebruik van de vormtaal van de Hollandse Neorenaissance en de Neogotiek. Hij paste deze toe op een nieuw gebouwtype als een bank, dat een voorname en degelijke uitstraling moest hebben. Het asymmetrisch opgezette pand bestond uit een souterrain met daarop twee bouwlagen, waarin behalve de bank, de door het Nut opgerichte Volksbibliotheek werd ondergebracht en op de verdieping een woning voor de boekhouder. Op de hoek bevond zich een iets terugliggend eenlaags entreeportaal met neogotische spitsbogen en kantelen, die toegang gaf tot de wachtzaal met een lichtkoepel. Het glas-in-lood was vervaardigd door het bekende glasatelier 't Prinsenhof uit Delft. Een wezenlijk element voor een financiële instelling was de ingebouwde kluis met zware ijzeren kluisdeur, die schuil ging achter een houten deur. Erboven was de Vlaamse spreuk: 'De renten lopen al slapende op' aangebracht. Opvallend was de rijke afwerking van het pand met betimmeringen en cassetteplafonds. De bibliotheek had een houten galerij. Een deel van de monumentale interieurs uit de twee gesloopte woonhuizen werd geveild. Enkele schoorsteenmantels en betimmeringen werden herplaatst in onder meer de zittingszaal van de commissarissen en de kamer van de boekhouder. Een groot deel van de inventaris uit Westeinde 29 werd naar de nieuwe locatie overgebracht, zoals tafels, stoelen, pendule, spiegel en een tweetal gaslampen. Het aanvullende meubilair werd besteld bij de firma H.H. Pander en Van Malsen. Ook het exterieur was rijk uitgevoerd met natuursteenelementen. Het beeldhouwwerk werd vervaardigd door de Haagse beeldhouwer E.A.F. Bourgonjon. Hij genoot bekendheid vanwege de decoraties die hij in 1890 voor de Stadsgehoorzaal in Leiden had gemaakt. In 1903 zou hij naam maken met het beeldhouwwerk in de voorgevel van het woonhuis van de architect W.B. Liefland (Bezuidenhoutseweg 3). Enkele modellen, waaronder een kat, leeuwenkop en maskers waren ontworpen door de Haagse beeldhouwer Johan Keller (1863-1944), die van 1898 tot 1915 hoogleraar beeldhouwkunst in Glasgow was.

1911: De gemeente maakt plannen voor een nieuwe straat

In januari 1895 werd het bankgebouw, dat zorgvuldig en in overleg met het bestuur was ontworpen, in gebruik genomen. Het bestuur zag de toekomst met vertrouwen tegemoet. Er werd steeds meer geld ingelegd en om de zittingsdagen in goede banen te leiden, werd in 1905 zelfs een directeur in vaste dienst benoemd, de kandidaat notaris H.W. Bosch. Vanaf 1907 werd begonnen met het opzetten van bijkantoren, die elk een eigen beheerder kregen. In 1909 volgde een plan voor uitbreiding van de bank. De rustige tijden waren voorbij toen in april 1911 de voorzitter, mr. H.J.M. de Vries, vernam dat de gemeenteraad de Jan Hendrikstraat als verbindingweg tussen het Westeinde en de Prinsegracht wilde verbreden en doortrekken richting de Elandstraat. Met de sloop van enkele huizen langs het Westeinde nabij de Grote Kerk zou een aantrekkelijk plein ontstaan, geschikt als locatie voor een nieuw stadhuis. Consequentie was dat alle panden aan de noordwestzijde van de Jan Hendrikstraat gesloopt moesten worden, inclusief het gebouw van de Spaarbank. Het bestuur was geschokt, maar zag in dat bezwaar maken weinig zin had. Men besloot in overleg te treden met het gemeentebestuur en het bestuur van het aangrenzende Idiotengesticht. Het bleek dat deze laatste verhuisplannen had en in 1913 kon het gebouw met het achterliggende terrein worden gekocht. Het standpunt was dat als toch verhuisd moest worden het voor de Spaarbank het beste was om zo dicht mogelijk bij de huidige locatie te blijven.

Op weg naar een nieuw bankgebouw

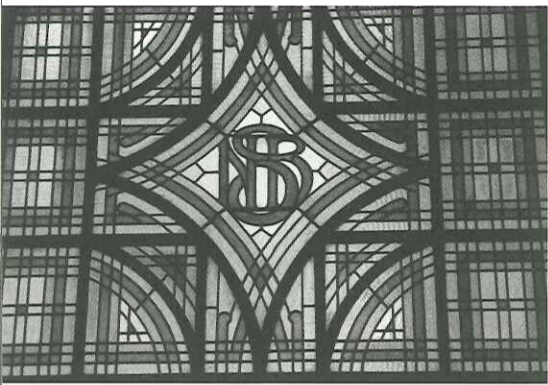
Toen het duidelijk werd dat het de gemeente ernst was met de wegverbreding richtte bestuursvoorzitter De Vries een bouwcommissie op met de Haagse architect S. de Clercq als adviseur. Op 21 februari 1914 kwam de commissie voor het eerst bijeen om te bepalen waar het nieuwe hoofdkantoor moest komen en hoe groot het moest zijn. Daarbij deden zich verschillende mogelijkheden voor, en liepen de standpunten van de leden soms uiteen. Zo opteerden sommige commissieleden voor een groot nieuw gebouw, dat desnoods deels verhuurd kon worden. Anderen vonden dat, onder meer uit veiligheidsoverwegingen, te risicovol. Bovendien was de Nutsspaarbank een spaarbank en geen beleggingsmaatschappij. De heer Mees was tegen, want 'hij was in het algemeen tegen grote plannen, omdat je niet in de toekomst kan kijken.' De meerderheid onderkende het voordeel van de bestaande strategische ligging op een hoek en in het stadscentrum. Als Hagenaar was De Clercq goed bekend met de plaatselijke situatie. In het Bouwkundig Weekblad van 1911 wees hij op de noodzaak van het verbeteren van de verkeerssituatie en had hij een eigen visie over hoe dit aangepakt moest worden. Daarbij verloor hij de praktische kant van de zaak niet uit het oog en merkte op dat bij de onteigening van de Nutsspaarbank lucratieve bouwgrond vrij zou komen. Toen in de eerste vergadering een lid voorstelde om grondruil te plegen, wees De Clercq dit dan ook resoluut van de hand. 'In het centrum moet je nooit grond verkopen'. En ook de voorzitter vond dat je zoveel mogelijk terrein moest behouden en rendabel maken. Anderen gruwden van grondspeculatie. Wat betreft de omvang van het gebouw beseftte men dat 'hoe lager het gebouw, hoe duurder het zou worden'. Aan het eind van die eerste vergadering kreeg De Clercq de opdracht twee voorstellen uit te werken: één voor een ruimer en één voor een kleiner gebouw, uitsluitend berekend op de behoefte van de bank.

Sommige commissieleden opteerden voor een groot nieuw gebouw dat desnoods deels verhuurd kon worden.

De architect van het bouwplan

In 1914 had de Samuel de Clercq (1872-1962) zich als veelzijdig architect een stevige positie weten te verwerven in de bouwwereld. Waarschijnlijk tegen die achtergrond, maar ook vanwege zijn goede plaatselijke kennis, trok het bestuur hem aan als adviseur en architect voor de nieuwbouw. De Clercq kreeg net als Du Rieu zijn opleiding bij professor Gugel, waardoor de traditionele bouwstijlen zijn belangrijkste inspiratie bron vormden. In één van zijn vroegste werken, het raadhuis van Vlaardinger-Ambacht (1905), is te zien dat de Hollandse baksteenarchitectuur uit de 16de en 17de eeuw zijn voorkeur had. De Clercq heeft een omvangrijk en gevarieerd oeuvre nagelaten, waarbij de villa- en landhuisbouw domineerde. Hij wist goed gebruik te maken van zijn contacten met welgestelde industriëlen als J.H.O. Bunge, directeur van de glasfabriek in Leerdam en de Rotterdamse reder Phs. Van Ommeren. Voor ieder van hen ontwierp hij een villa (1912; 1923), maar ook personeelwoningen voor hun bedrijf. Voor de heer Van Ommeren trad De Clercq op als huisarchitect. Hij realiseerde op het Wassenaarse landgoed Rust en Vreugd twee woningbouwcomplexen voor ouderen, het WAVO-park en het Johannahuis. Voor de Rotterdamse Droogdokmaatschappij ontwierp hij een kantoorgebouw en in Tuindorp diverse woningbouwcomplexen, inclusief kerken, scholen en een muziekpaviljoen.

> De huisvesting van de Nutsspaarbank in Den Haag

Het kenmerkende glas-in-lood boven de entree van de Nutsspaarbank.

De aanloop tot het bouwplan

April 1914 presenteert De Clercq de twee varianten, waarbij uiteindelijk een meerderheid, vanwege de te derven huurinkomsten, kiest voor het model met een verdieping. Vervolgens krijgt De Clercq opnieuw twee maanden de tijd om twee ontwerpen te maken, namelijk een groot en een klein gebouw. Ter ondersteuning wordt de architect E.F. Ehnle (1862-1922) bij het project betrokken. Deze was geen productieve architect, maar was vooral goed op de hoogte van de dagelijkse bouwpraktijk. Hij ontwierp weliswaar enkele herenhuizen en kantoren aan de Herengracht, Lange Voorhout en Spui in de Um-1800-stijl, maar deed vooral taxaties en advieswerk. Vanuit die hoedanigheid was hij ook betrokken geweest bij de verbouwing van de oude Nutsspaarbank in 1909.

Het continue spanningsveld bij de nieuwbouw lag tussen het plegen van een goede investering en het spaarzaam omgaan met middelen. Het zijn dan ook onzekere tijden en de planontwikkeling loopt mede hierdoor de nodige vertraging op. Op 28 juni 1914 wordt Franz Ferdinand van Habsburg-Este in Sarajevo vermoord en de Eerste Wereldoorlog is nabij. Bij het uitbreken van die oorlog eisen de spaarders in groten getale hun spaargeld op. Het bankbestuur heeft andere zorgen aan zijn hoofd. Een jaar later is de commissie er nog niet uit wat voor gebouw er moet komen en hoeveel grond er verkocht, dan wel geruild moet worden. Pas wanneer de gemeenteraad in september 1915 aangeeft haast te willen maken met de verbreding van de Jan Hendrikstraat, lijkt er enige schot in de zaak te komen, maar de twijfel blijft. Er wordt gewikt en gewogen tussen spaarzaamheid en toekomstvisie. Omdat er tegen de wil in gesloopt moet worden, wil het bestuur een redelijke vergoeding voor het bestaande bankgebouw, dat goed functioneerde, op de groei was gebouwd en bovendien ook nog goede uitbreidingsmogelijkheden kende. Op één dag kon men tijdens de crisis van 1914 alleen al 1000 spaarders bedienen, zonder schade of stagnatie!

De tijd schrijdt voort; bouwstoffen worden schaars en de grondprijzen dalen. Mei 1916 wordt met het gemeentebestuur, dat begrip heeft voor de situatie, onderhandeld over de opleveringstermijn. De termijn waarbinnen de gronden moeten worden opgeleverd wordt met een half jaar verlengd. Dit zou enige rust in de zaak brengen, want een maand later krijgen De Clercq en Ehnle de definitieve opdracht. Om ideeën op te doen voor de verdere uitwerking van het plan leggen ze met het bestuur van de bank bezoeken af bij de Nutsbanken in Amsterdam, Utrecht en Rotterdam. De architecten gaan op zoek naar goede gevelstenen en bekijken in hoeverre er in oorlogstijd nog voldoende staal voor de kluis beschikbaar is. Enkele wijzingen zijn doorgevoerd, zoals een versobering door de toepassing van strakkere lijnen met driehoekige in plaats van halfronde frontons boven de vensters. Het gevelfront langs de Jan Hendrikstraat werd qua hoogte beter aangesloten op de voorgevel. Het einde van deze 40 meter lange zijgevel wordt afgesloten door een torenachtige bouwlichaam met de entree naar de woning van de conciërge en boekhouder. Eindelijk vindt in januari 1917 de goedkeuring van het definitieve plan plaats. De architecten zijn er klaar voor, maar de tijden blijken toch nog te onzeker. Kort daarop wordt bedingt bank opnieuw uitstel bij het gemeentebestuur. Nog steeds is de prijs van de bouwstoffen te hoog. November 1918 is de oorlog voorbij en even hopen de bestuursleden dat van uitstel afstel komt, maar die wordt niet gegeven. Uiteindelijk vindt op donderdag 2 oktober 1919 de aanbesteding plaats. Aannemer J. van der Wal wordt voor f 377.700,- de uitvoerder en N.V. Nederlandse Aannemings Mij te 's-Gravenhage mag voor f 60.000,- de betonwerken uitvoeren.

Het definitieve bouwplan

Besloten is dat het nieuwe bankgebouw het best tot zijn recht komt met een 30 meter lange monumentale voorgevel aan het Westeinde, die aansluit op de hoek van de Jan Hendrikstraat. Als gebouwtype had het bankgebouw zich inmiddels, door het toenemende handelsverkeer en de industrialisatie verder ontwikkeld. De architectuurstromingen die werden toegepast waren meestal traditioneel. Bij het eerste bankgebouw was naar de aard van de functie als spaarbank reeds gekozen voor een representatief uiterlijk met toepassing van duurzame bouwmaterialen als natuursteen.

Anderzijds hield de vormgeving in verband met nieuwe constructiemethoden, zoals gewapend beton.

Het ontwerp voor het symmetrisch opgezette gebouw kan grotendeels aan De Clercq worden toegeschreven. Het sluit aan bij zijn bouwstijl, geïnspireerd op het Hollands Classicisme uit de periode van de Gouden Eeuw.

Boven een zware plint bevinden zich aan weerszijden van de middenpartij vijf vensters. Deze middenpartij met entree en balkon wordt geaccentueerd door een brede topgevel. Het dak wordt gedekt door een hoog schilddak met schoorstenen op de hoek, waartussen een reclame is aangebracht.

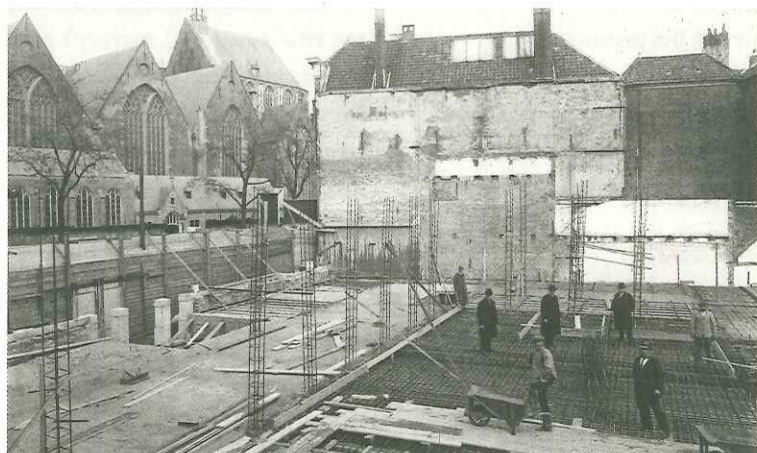
Kenmerkend voor de dienstverlenende sector is de aanwezigheid van een centrale hal als wachtruimte, die een representatief uiterlijk heeft met een grote koepelvormig daklicht, voorzien van glas-in-lood. Dit element komt reeds voor bij de vorige spaarbank en in meer monumentale vorm ook bij het kantoor voor de Nederlandse Handelsmaatschappij, Kneuterdijk 1, dat in 1920-1924 ontworpen is door de gebroeders Nieuwkerken.

Incidenten tijdens de bouw

Zowel de architecten De Clercq en Ehnle, als de opzichter, de heer D. Hoekstra, hielden een dagboek bij van de bouw, die 116 weken duurde. De werkdagen duurde acht uur en op zaterdag werd vijf uur gewerkt. Over het algemeen liep het bouwproces soepel; slechts enkele dagen kon vanwege de vorst of regen niet worden gewerkt. Anders dan gevreesd leverde de leverantie van grondstoffen nauwelijks problemen op. Een potentieel probleem deed zich voor met de bestelde bakstenen. Deze lagen opgeslagen bij de Vlamovensteenfabriek te Dreumel toen ze januari 1920 door een overstroming onder water waren geraakt en met een dikke laag slib waren bedekt. Beide architecten en directeur Bosch gingen polshoogte nemen. Hoewel de schade aanzienlijk was, leek de partij stenen niet waardeloos geworden. Nadat enkele proefstukken waren opgemetseld, bleek na schoonmaken de kwaliteit nog voldoende te zijn.

Er wordt gewikt en gewogen tussen spaarzaamheid en toekomstvisie.

Ingrijpender waren enkele incidenten die zich in de zomer van 1920 met de werklieden voordeden. Op 1 juni was er een conflict tussen de uitvoerder en de betonwerklieden, die het werk neerlegden. De volgende dag werd het conflict al weer bijgelegd. Een week later was het opnieuw raak. Nu brak er een korte politieke staking uit onder de werklieden, omdat ze tegen de behandeling waren van de door de regering ingediende anti-revolutiewetten in de Tweede Kamer. Deze wet was onder meer een reactie op de poging tot een staatsgreep door Jelle Troelstra in november 1918. Doel was om handelingen, die erop gericht waren de staatsvorm omver te werpen, strafbaar te maken. De wet werd gezien als een poging om de macht van de arbeidende klasse te breken.

De Nutsspaarbank werd in 116 weken gebouwd.

Eerste steenlegging 10 april 1920.

De sociale onrust bleef, want op 17 juni brak opnieuw een staking uit. Deze zou elf weken duren uit onvrede over het aangeboden arbeidscontract. Enkele werklieden, aangesloten bij christelijke vakorganisaties, werd het werk onmogelijk gemaakt door werknemers die aangesloten waren bij de zogenaamde 'moderne' vakorganisatie. Pas op 30 augustus zou het werk weer worden hervat.

Het bouwproces

Reeds enkele dagen na de aanbesteding wordt begonnen met de sloop van het Idiotengesticht en een deel van het bestaande bankgebouw. Omwille van de bedrijfsvoering is alleen het linker deel gesloopt, terwijl het rechter deel is verbouwd, zodat gedurende twee jaar de dienstverlening door kon gaan. Diverse onderdelen, waaronder de bakstenen, maar ook de schouwen en betimmeringen, moeten voor hergebruik worden opgeslagen.

Nadat de rooilijnen zijn uitgezet, wordt de bouwput gegraven voor de fundering van het souterrain met gewapend beton. Vervolgens worden eerst de buitengevels opgetrokken en daarna de binnenmuren.

De bouw verloopt zo voortvarend dat op zaterdagmiddag 10 april 1920 de zoon van directeur Bosch, Hendrik Willem Jan in het bijzijn van diverse genodigden, de eerste steen legde. Bij deze bijzondere gelegenheid krijgen de werklieden een gratificatie van vijf gulden.

Over de uitwerking van de stichtingssteen en andere natuurstenen onderdelen van zandsteen en graniet treedt vooral De Clercq op als contactpersoon met de leverancier Keuzenkamp. Ook bij andere zaken, zoals de uitvoering van de trap en het stucwerk, blijkt dat De Clercq zich vooral met esthetische zaken bezig houdt, terwijl Ehnlé zich meer op de technische zaken toelegt. Op 4 november wordt de vlag in top gehesen, nadat door het plaatsen van een tweetal spantbenen van het dak het hoogste punt is bereikt. Begin januari 1921 staan de twee schoorstenen op de top, wordt de laatste zandstenen topgevel gesteld en plaatst de firma Kröner een gesmede ijzeren reclamebord op het dak met de tekst: '1818 Hoofdkantoor Nutsspaarbank 1921'.

Vervolgens gaat de meeste aandacht uit naar de afwerking van het interieur. Veel tijd gaat zitten in de manier waarop de kluizen moeten worden

gebouwd en welke sloten bij de firma Lips moeten worden besteld. Als rode draad door de bouw kan worden opgemerkt dat behalve duurzaamheid, vooral soberheid is betracht. Zo gaat de aanleg van een aanvankelijk geplande lift uit kostenoverweging niet door en moet bij de uitvoering de detaillering vaak zo eenvoudig mogelijk worden gehouden. Andere moderne voorzieningen als een centraal huistelefoon-, stofzuiger- en klokkensysteem komen er wel. De moederklok komt in de wachtruimte te hangen. Een hoogtepunt is het aanbrengen van de ijzeren kap van de lantaarn in de wachtzaal, welke is voorzien van door De Clercq ontworpen glas-in-lood met het monogram van de Nutsspaarbank (N.S.B.) en de stichtings- en bouwjaren 1818 en 1921. De uitvoering geschiedt door de Haagse glazenier Louis Fransiscus Asperslagh (1893-1949), die was opgeleid bij 't Prinsenhof in Delft. Hij maakt ook het glaswerk met dezelfde initialen en jaartallen boven de entree deur.

Wat betreft het meubilair is een tweesparenbeleid gevoerd. Enerzijds krijgt de Haagse firma F. Geerling de opdracht een deel van het oude meubilair op te knappen en de stoelen opnieuw te stofferen. Anderzijds wordt de afwerking van de kamers van de commissarissen en de directeur met het daarbij behorende nieuwe eiken meubilair besteld bij de N.V.

Meubelfabriek, voorheen J.L. le Cointre. Hij maakt ook een halfronde bank en betimmering voor de koffiekamer, die zich aan de voorzijde op de hoek met de Jan Hendrikstraat bevindt. Voor de lampen wordt een keuze gemaakt uit de collectie van Smit en Van de Linde uit Den Haag. De plafonnières zijn uitgevoerd met geëtst glas.

In de periode november-december vindt de inrichting van het gebouw plaats. Als laatste worden de naamplaatjes op de huistelefoon gemonteerd, >

> De huisvesting van de Nutsspaarbank in Den Haag

Directeurskamer en Commissariskamer voorzien van nieuw meubilair, 1921.

Met veel oog voor detail en respect voor de geschiedenis

van het gebouw, heeft het nu een passende herbestemming als Nutshuis gekregen, waardoor het voortbestaan voor een langere tijd is gewaarborgd.

de ventilatie gecheckt en het meubilair overgebracht. Dan kan op zaterdag 17 december 1921 om 12 uur de vlag gehesen worden. De officiële opening vindt plaats in een feestelijk versierde hal in aanwezigheid van de nieuwe voorzitter, mr. J.H. Andries, en burgemeester mr. J. Patijn. De maandag erop mag het publiek het gebouw aanschouwen. Kort daarop wordt het restant van het oude gebouw gesloopt. In 1923 vindt de wegverbreding plaats.

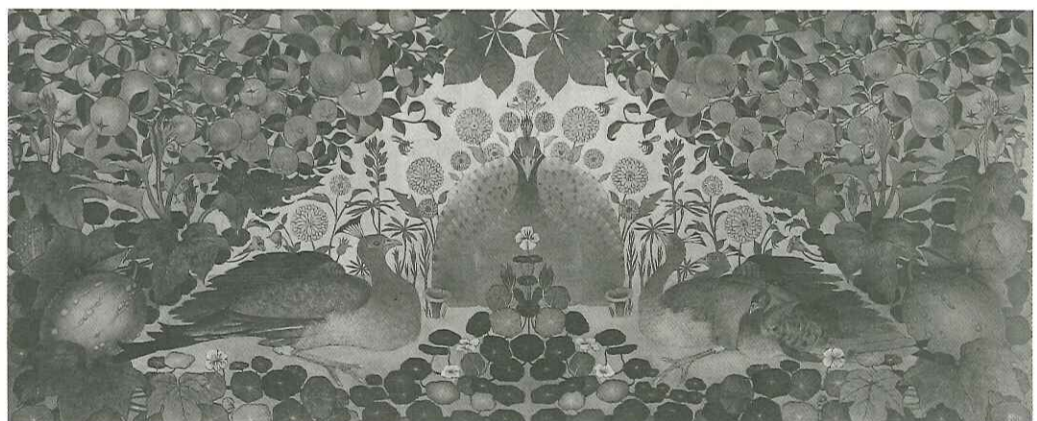
Een gebouw voor de toekomst

Uiteindelijk is het bestuur tevreden met het resultaat dat zo'n lange voor-geschiedenis kent. Het Haagse dagblad Het Vaderland van 19 december 1921 spreekt lovend over de op een commercieel goede locatie gesitueerde nieuwbouw. Zij citeren de openingsbrochure, waarin de volgende toelichting op het gebouw wordt gegeven.

Bij binnenkomst komt het publiek in een ruime hal met een glazen kap, die zorgt voor een goede lichttoetreding. Aan de lange zijde van deze hal zijn twee stichtingstenen aangebracht; één gaat over de stichting van de bank met zijn bijkantoren en één over wie hebben bijgedragen aan de tot-standkoming van het gebouw. Links in de hal zijn de loketten voor de bediening. Rechts staat een lessenaar waarachter de boekhouder toezicht kan houden op het personeel. Midden in het gebouw bevindt zich in drie verdiepingen verdeeld het kluislichaam, waar boeken en waardepapieren veilig en brandvrij worden bewaard. Rechts aan de voorzijde is de garderobe en de koffiekamer voor het personeel. Links is de wachtruimte en het kantoor van de directeur. Rondom loopt een gang, zodat de directeur naar alle werklokalen kan buiten het publieke gedeelte om. Langs de zijde van de Jan Hendrikstraat is de kantooruimte met telmachine, die in verband met het lawaaiërende werk voorzien is van dubbel glas. Naast de directeurskamer is het trappenhuis naar de commissariskamer op de verdieping, die centraal aan de voorzijde is gelegen. In verband met de verwachte groei van het bedrijf zijn enkele vertrekken op de verdieping en het souterrain voorlopig onbestemd.

De in Oudhollandse stijl uitgevoerde commissariskamer is ontworpen door De Clercq. Dubbel openslaande deuren geven toegang tot een ruim vertrek met een eiken balkenzoldering en met panelen omtimmerde radiatoren. Op de vloer ligt het door Bruijnzeel uit Rotterdam geleverde parket met een geometrisch patroon. Rondom een brede langgerekte tafel zijn de fauteuils gegroepeerd met daarboven een rijk versierde elektrische hanglamp. Tegenover de entree bevindt zich aan de korte zijde een

schouw, geflankeerd door zandstenen kolommen. Meest in het oog springende element is het door Larense kunstschilder, Jonkheer Ayzo Epeus van Humalda van Eysinga (1878-1959) geschilderde en in 1934 aangeboden schoorsteenstuk, een pauwengezin voorstellende. Op de zijpanelen en in een folder wordt een toelichting gegeven. De middelste pauw is de vader, de linker is de moeder en rechts bevindt zich een groep van drie pauwkinderen in verschillende leeftijd. Ze bevinden zich in een driehoek, die vertrouwen en zekerheid symboliseert. Daarbuiten zijn appels aan een tak, die de vruchten die tot spijs dienen voorstellen. Links en rechts onder zijn pompoenen en ranken met bladeren en bloemen afgebeeld, die de vruchten ter verfraaiing van het leven voorstellen. 'Dat wat tot spijziging en datgene, 't welk voor de esthetische verfraaiing dient, zijn twee als levensbehoefte noodzakelijke factoren, welke verkrijgbaar zijn door de resultaten van het gespaarde geld.'

Aangeboden schoorsteenstuk Commissariskamer 1934.

Tegen deze achtergrond kan uit het gehele bouwproces de conclusie worden getrokken dat gegeven de instabiele politieke en economische omstandigheden voortdurend een afweging heeft plaatsgevonden om een fraai en degelijk op de toekomst berekend bankgebouw te realiseren. Dat gebouw moest vertrouwen en degelijkheid uitstralen, zonder overdadig over te komen. Met veel oog voor detail en respect voor de geschiedenis van het gebouw heeft het nu een passende herbestemming als Nutshuis gekregen, waardoor het voortbestaan weer voor langere tijd is gewaarborgd.

<